

**МОНГОЛ ОРНЫ ГАЗРЫН ХАРИЛЦАА,
БЭЛЧЭЭР ЗОХИЦУУЛАЛТЫН ТҮҮХИЙН АСУУДЛУУД**

Р.ТӨРДАЛАЙ

Товч агуулга: Энэхүү өгүүлэлд Монгол орны газрын харилцааны түүхийг тоймлон өгүүлэхийн зэрэгцээ 1928-1959 онд өрнөсөн хөдөө аж ахуйн хоршоолох үйл явц нь монголчуудын уламжлалт газрын харилцаанд хэрхэн нөлөөлсөн тухай тодруулан авч үзлээ.

Монгол орны газрын харилцааны асуудал олон зуун жилээр харь гүрнүүдийн улс төр, эдийн засгийн бодлого, ашиг сонирхлын хүрээнд эргэлдэж байлаа. Гэвч уг асуудал 1990-ээд оноос монголчуудын язгуур эрх ашигтай уялдаатайгаар, орчин үеийн хандлагаар хөгжих түүхэн нөхцөл бүрдсэн билээ.

Өнөөгийн газрын шинэчлэлд бэрхшээл сорилт чамгүй тулгарч байна. Иймд, түүх, өнөө үе, хэтийн төлөв гэсэн гурван цагийн хэлхээнд уг асуудлыг судлан үзэж, шийдвэрлэх тухай санал дүгнэлтээ эл өгүүллээр хуваалцахыг зорив.

Түлхүүр үг: *Монгол орон, газрын харилцаа, хоршоололт, эрт, эдүгээ, хэтийн төлөв, тулгамдсан асуудал*

Удиртгал

Өнөөдөр дэлхийн хуурай газрын 70 хувийг бэлчээрийн газар эзэлж байна. Энэхүү уудам газар нутгийг хамарсан бэлчээр нь нүүдэлчин ард түмнүүдийн амьдралын эх үндэс байсаар иржээ. Өөрөөр хэлбэл, газрыг бэлчээр болгон ашиглах явцад малын тэжээлийн хэрэгцээ, бэлчээрийн ургамлын улирлын хэлбэлзэл хоёрын зөрчлийг нүүдэл хийх замаар шийдвэрлэснээр монголчууд нүүдэлчин болсон байна. Улс орон бүрт газрыг хэн өмчилж, ямар журмаар хэрэглэж байснаас хамааран харилцан ялгаатай амьдралын хэвшил бүрэлдэн тогтсон нь түүхийн туршид газрын харилцааны үндсэн асуудал байсаар иржээ.

Нүүдлийн мал аж ахуйн амьдралын хэвшил, уудам газар нутаг, цаг уурын онцлог нь газрын харилцаа, бэлчээр ашиглалтын онцгой нөхцөл хэдэн мянган жилээр тогтвортой оршиход нөлөөлсөн байна. Өөрөөр хэлбэл, Монголын нүүдэлчид түүхийн урт хугацаанд байгалийн бэрхшээлтэй нүүр тулан тэмцэж, мал сүргээ өсгөх, бэлчээрийг малын төрөлд зохицуулан хуваарьтай ашиглах, тэжээл

бэлтгэх, усаар хангах талаар хуримтлуулсан баялаг туршлагауд жилээс жилд шигшигдэн үлдсээр өнөөг хүрч, мал маллагааны өвөрмөц арга нэгэнт бүрэлдэн тогтжээ.

Монголчуудын амьдрах гол үндэс нь бэлчээр шүтсэн таван төрлийн мал байсаар ирсэн. Эртнээс монгол өрх бүр ч мал, малын захтай байхыг эрхэмлэдэг байв. Монгол орны бүс нутаг бүрийн онцлогоос шалтгаалан айл өрхүүд таван хошуу малыг тэр бүр бүрнээр адгуулан өсгөж чаддаггүй, өсгөж үржүүлэх гэмээ нь дан өөрийн хүчээр маллаж чаддаггүй байсан бололтой. Учир нь таван хошуу малын бэлчээрийн онцлог ижилгүй тул 2-3 янзын бэлчээрт маллах зайлшгүй шаардлагын үүднээс газар бэлчээр ашиглалтын түүхэн өвөрмөц хэв шинж нутаг бүс бүрт бүрэлдэн буй болжээ.

Нүүдэлчин монголчууд эртнээс газрыг голчлон малын бэлчээрээр ашиглаж ирсний зэрэгцээ зарим бүс нутагт хот суурин, сүм хийд байгуулж, багахан хэмжээний тариалан эрхэлж байлаа. Иймээс хот суурин, сүм хийдийн суурин газар эзэмшлийн асуудал, түүнд холбогдох нийгмийн харилцаа ч Монголын нийгмийн байгууллын түүхнээ ямар нэг хэмжээгээр байр суурь эзэлж байв.

XX зуунаас өмнөх үеийн газрын харилцааны асуудлууд

Нүүдэлчдийн анхны төрт улс Хүннү гүрэн байгуулагдсан үеэс “газар нутаг бол төрийн оршин тогтнох үндэс” хэмээн тунхагласан байдаг. Энэ байдал Монгол нутагт оршин тогтнож байсан эртний улс гүрнүүдээр дамжин уламжлагдсаар 1206 онд Их Монгол улс байгуулагдах үед Монгол хэмээх нэгдмэл хэл, соёл, сэтгэлгээ бүхий үндэстэн бүрэлдэн тогтсон юм.

Энэхүү түүхэн үйл явц нь өнөөгийн монгол үндэстний газар нутаг, хил хязгаар эгнэгт баталгаажин тогтноход шийдвэрлэх үүрэг гүйцэтгэжээ. Түүхэн цаг үеийн туршид Монголын нүүдэлчдийн идээшиж амьдарч ирсэн газар нутаг нийтийн эзэмшилд, төрийн хамгаалалтад оршсоор байв. Эзэн хааны зарлигаар газрыг соёрхон заан олгож, түүний ураг төрөл, хөвүүд соёрхогдсон газартаа үе улиран албат иргэдийн хамтаар нутаглан амьдарсаар ирсэн байна. Хэмжээгүй эрхэт төрт улсын Эзэн хаан ба бусад зонхилох язгууртнууд ийнхүү соёрхол бүхий асар уудам газрыг албат иргэдийн хамтаар амьдарч байсан авч түүхийн урт хугацааны туршид Монгол оронд онцгойлон гагцхүү хувьдаа өмчилсөн тусгай газар нутагтай эзэн хаан, язгууртнууд байгаагүй билээ.

Судлаачид Монголд оронд газрыг албан ёсоор өмчлөх тухай ойлголт байгаагүй нь малын бэлчээрийг хэзээ ч хувьчлан өгч байгаагүй, харин бэлчээрийг эзэмших, ашиглах, хамгаалах эрхийн харилцаа тогтсоор ирсэнтэй холбоотой хэмээн бүтээлдээ тэмдэглэсэн байна. Өөрөөр хэлбэл, нэн эртнээс Монгол орон дахь газрын харилцаа, газар ашиглалтын тухай ойлголт нь суурин соёл иргэншлийн үнэлэмж, ойлголт, үзэл хандлагаас ихээхэн ялгаатай, өөрийн хөгжлийн зүй тогтол, бүтэц, соёл бүхий бие даасан ухагдахуун болон хөгжиж ирснийг тодорхой харуулж байна.

Ийнхүү Их Монгол Улсын үеэс XX зууны эхэн үе хүртэлх түүхэн урт хугацаанд Монгол орны нутаг дэвсгэр, хил хязгаарт ихээхэн хувирал өөрчлөлт гарсан байтал, түүний доторх газрын харилцааны асуудал хэлбэр ба агуулга, мөн чанараараа тогтвортой оршин хадгалагдсаар иржээ.

Үүний нотолгоо нь Чингис хааны “Их засаг”, Түмэдийн Алтан хааны “Цаазын бичиг”, “Халхын үйсэн дээрх цааз эрхэмжийн бичиг” зэрэг дундад зууны үеийн Монголын хууль цаазад газар эзэмших, ашиглах, хамгаалахтай холбогдолтой олон заалт, журмыг хуульчлан тогтоож өгсөн нь монголчууд Манж Чин улсын эрхшээлд орох хүртэл 500 орчим жил уламжлагдан мөрдөгдсөнөөс тодорхой харагдана.¹

Харин 1691 онд Манж нар Монгол оронд ноёрхлоо тогтоосны дараагаар энэ байдал ихээхэн өөрчлөгджээ. Манж нар Монгол дахь газрын харилцааны асуудалд төрийн бодлогын хэмжээнд ач холбогдол өгч монголчуудыг эрхшээн захирахад хялбарыг бодолцон бие биенээ харилцан хянасан, эрх мэдэл, газар нутгийн эзэмшлийн хувьд адил тэнцүү олон тооны засаг ноёны эзэмшил хошуудыг буй болгох эрхзүйн зохицуулалт хийсэн байна. Ийнхүү хошуу тус бүр зөвхөн өөрийн эзэмшил газар нутаг, бэлчээрийг мэдэн захирч, хошууны засаг ноёноос ард хүртэл өөр аймаг, хошууны нутаг руу давж нутаглах, өвөл, зуны бэлчээрт дураар халдан орохыг “Манж Чин улсын Бүгд хууль”, “Халх журам”, “Гадаад Монголын төрийг засах явдлын яамны хууль зүйлийн бичиг” зэрэг хуулиар засаглан хоригложээ.²

Гагцхүү байгаль, цаг уурын хүндрэл тохиолдоход зөвшөөрөл, мэдэгдлийг хүлээсний үндсэн дээр заагдсан газарт харилцан эв зүйтэй түр хугацаанд нутагладаг байв. Хэрэв ингэж зохицож чадаагүй эсвэл дур мэдэн бэлчээр, нутагт орсон тохиолдолд заалдан тэмцэх, нутаг, бэлчээрээ булаалдан биесийг гэмтээж хохироох, нэр төрд халдах, шашин шүтээнийг буулгах, тэр байтугай хүний амь нас ч үрэгдэх явдал бага бус гарч байсныг энэ үеийн түүхэн сурвалж болох заргын бичгүүдээс тодорхой мэдэж болно.³

¹ Лүндээжанцан, Д., Болдбаатар, Ж. *Монголын төр, эрх зүйн түүхэн уламжлал*, Улаанбаатар, 1997.

² Лүндээжанцан, Д., Болдбаатар Ж. *Монголын төр, эрх зүйн түүхэн уламжлал*, Улаанбаатар, 1997.

³ *Хувьсгалаас өмнөх Монгол дахь газрын харилцаа*. Архивын баримт бичгийн эмхэтгэл, Улаанбаатар, Улсын хэвлэлийн газар, 1975, 300.

Гэвч манж нар Монгол орныг засаглан барьж байхыг тулд монголчуудын амьдралын үндэс болсон газар бэлчээрийн асуудалд туйлын болгоомжтой, хянуур хандаж, язгуур эрх ашгийг хөндөхгүй байх уян хатан бодлого баримталж байсан бололтой. Манж Чин улсын үед Монголын язгууртнууд газар бэлчээрээ оновчтой ашиглах талаар олон арга хэмжээ авч байв. Тухайлбал, Халхын Сэцэн хан аймгийн засаг олноо То ван хэмээн алдаршсан Тогтохтөр нь өөрийн хошуунд мал аж ахуйг эрхлэх чиглэлээр сургамж болгон гаргасан сургаалаа хэвлүүлж байжээ. Энэхүү сургаал номд цаг уурын байдал, улирлын онцлогт тохируулан төрөл бүрийн малыг бэлчээрийн нарийн тогтоосон хуваарилалтын дагуу маллах тухай заан сургамжилсан байдаг.⁴

Мөн Сайн ноён хан аймгийн Далай Чойнхор засгийн хошуунд ардуудад малын тоонд нь зохицуулан бэлчээрийг хуваарилж, ардууд бэлчээрийг тодорхой замаар хуваарьтай ашиглан нэг хэсэг бэлчээрийг идүүлж дуусгаад нөгөөд нь шилжүүлэх ба гадны мал оруулдаггүй байсан тухай эрдэмтэд бүтээлдээ дурджээ.⁵

Судлаач Д.Начин 1972 оноос эхлэн Увс аймгийн Зүүнговь суманд суурин судалгаа явуулж, тус сумын малчдын он удаан жилийн туршид үе улиран тухайн нутгийнхаа байгальд зохицсон мал маллагааны арга барилуудыг хэрхэн буй болгон хойч үедээ өвлүүлж ирсэн уламжлал туршлагыг судалж үзсэн байна.⁶

Зүүнговь суманд бэлчээрийг хуваарьтай ашигладаг арга барилыг нутгийн өвгөд хөгшдөөс сурвалжлахад дээр үеийн гэх бөгөөд түүхэн баримтад хэрхэн тусгагдсан нь тодорхой биш байна гээд өвлийн бэлчээрийг малчдад хувааж өгдөг нь их л эртний гэдгийг 70-80 насны хүмүүс өгүүлж байсан тухай тэмдэглэжээ.⁷

Тэрбээр бүтээлдээ бичихдээ 1940 оноос урагш Зүүнговьд зээр элбэгшин бэлчээр сүйтгээд болохгүй болохоор нь “Цод туулах*” аргыг хэрэглэдэг байсан талаар өгүүлж, мөн 1921 оны хувьсгалаас өмнө урианхайчуудын малыг нутаг руу нь орж ирэхэд засаг ноёд уг малыг тусгай хүн гарган хариулгаж байгаад “шүү***” авсны дараа буцааж өгдөг байсан хэмээн нутгийн өвгөн 78 настай Жу.Шээрэв гуайн өгүүлсний дагуу бэлчээрийг хуваарьтай, ариг гамтай ашигладаг дээрх арга

⁴ Нацагдорж, Ш. *То ван түүний сургааль*. Улаанбаатар, 1968.

⁵ Жагварал, Н. *Современное аратство и аратское хозяйство*. Москва, 1957.

⁶ Начин, Д. *Бэлчээрийг хуваарьтай ашигладаг ардын уламжлалт арга, түүний шинжлэх ухааны үндэслэл*. Редактор Ж.Тогтох, Улаанбаатар, Улсын хэвлэлийн газар, 1984, 26.

⁷ Начин, Д. *Бэлчээрийг хуваарьтай ашигладаг ардын уламжлалт арга, түүний шинжлэх ухааны үндэслэл*. Редактор Ж.Тогтох, Улаанбаатар, Улсын хэвлэлийн газар, 1984, 26.

* Цас хатуурч, мөсжиж хөлдсөн үед зээрийг дээгүүр нь мориор хөөн хөл нь улдааж, улмаар гүйдлийг багасгаж, бэлчээрээ хамгаалдаг байсан эртний уламжлалт арга.

** Татвар төлбөр гэсэн утгатай үг.

Баруун монголчуудын дунд эртнээс уламжлалтай болохыг тодотгон бичжээ.⁸

1921 ны Үндэсний Ардчилсан хувьсгалаас өмнө зарим хошуудын тамгын газраас малчин ардуудад малын олон цөөнийг харгалзан газар бэлчээрийг хуваарилан өгдөг байсан агаад харин ургац сайтай бэлчээр нь голчлон ноёд, баядад оногддог байсан бололтой.

Нэгэнт айл бүрт хувааж өгсөн бэлчээрт ган, зуд зэрэг байгалийн онцгой нөхцөл тохиолдоогүй л бол саахалт айлынхаа малыг оруулж бэлчээрлүүлдэггүй байжээ. Мөн алдуул малаас хамгаалахын тулд өглөө эрт үүрээр юм уу, үдэш бэлчээр нутгаа эргэж үзэх, бэлчээрт орж ирсэн малыг эздэд нь өгөх, зэлүүд бэлчээрт гаргах ажлыг өвлийн турш уйгагүй хийдэг байв.

Хэдийгээр энэ мэтчилэн эртнээс Монголчууд газар бол төрийн үндэс хэмээн үзэж, хууль, эрх зүйн баримт бичиг олныг гарган мөрдүүлж ирсэн боловч ард түмний дунд үеэс үе улиран уламжилж ирсэн зан заншил, ёс суртахуун, хүндэтгэл дээдлэл, шашин, сүсэг бишрэл, хүмүүжлийн олон хэм хэмжээгээр газар дэлхийтэйгээ хүндэтгэлтэй харилцах үзэл санаагаар газар ашиглалт, бэлчээрийн асуудлыг хянан зохицуулахад чухал нөлөө үзүүлж байсныг мартаж учиргүй юм. Иймд хууль эрхзүйн баримт бичгүүдээс гадна заншлын эрх зүй, заншлын хэм хэмжээ эртнээс монголчуудын газар ашиглалтад томоохон байр суурь эзэлж байсан бололтой.

Монгол нүүдэлчдийн гэр бүлийн дотор эртнээс огт хуульчлагдаагүй ч бэлчээр газрын тухайд “дундын эзэмшлийн хамтач сэтгэл зүй” үйлчилсээр ирсэн бөгөөд өнөөдөр ч энэ байдал хэвээр үргэлжилж байна гэж зарим судлаач бүтээлдээ дүгнэсэнтэй санал нэг байна.⁹

XX зууны эхэн үе буюу Манж Чин гүрний ноёрхлын сүүлийн жилүүдэд Монгол орны талаар урт хугацаанд тогтвортой баримталж ирсэн уламжлалт аядуу бодлого ихээхэн өөрчлөгдсөн билээ. Энэ нь ч монголчуудын газар бэлчээр ашиглалтад шууд нөлөөллөө үзүүлсэн байна. Манжийн төрөөс эхлүүлсэн “Шинэ засгийн бодлого” гэгч үйл ажиллагаа нь хятад иргэдийг Монгол газар олноор нь тариа тариулах, амьдрал залгуулахаар шилжүүлэн ирүүлж, монголчуудын малын бэлчээрээс зарим хэсгийг тэдэнд хураан өгөх болсон нь харийн гүрний эрхшээлээс ангижран тусгаар улс юугаан сэргээн мандуулах түүхэн нөхцөл тохироог бүрдүүлсэн юм.

⁸ Начин, Д. Бэлчээрийг хуваарьтай ашигладаг ардын уламжлалт арга, түүний шинжлэх ухааны үндэслэл. Редактор Ж.Тогтох, Улаанбаатар, Улсын хэвлэлийн газар, 1984, 26.

⁹ Mearns, R. “Community, collective action and common grazing: The case of post-socialist Mongolia”, *Journal of Development Studies*, 32, 1996, 297-339.

Ойрх үеийн газрын харилцааны асуудлууд

1911 оны Үндэсний эрх чөлөөний хувьсгал хүртэл Монгол орны газрын харилцаа харь гүрний төрийн бодлогын хүрээнд зохицуулагдаж, ард иргэд нь газрыг голчлон малын бэлчээр, зарим бүс нутагт ахуйн чанартай бага хэмжээний тариалангийн зориулалтаар ашиглаж байв.

1917 оны Оросын хувьсгалын дараагаар Евроазийн олон оронд нийтийн өмчийн талаарх ойлголт нэвтэрч эхлэв. 1921 оны Үндэсний Ардчилсан хувьсгалын дараагаар Монголын нийгмийн бүтэц давхраажилтад өөрчлөлт гарч, газар дээрх өмчид хандсан улс төр, эдийн засаг, эрх зүйн зохицуулалт хийхийн зэрэгцээ өнөөг хүртэлх хүн төрөлхтний нийгмийн харилцааны үндэс суурь болж ирсэн газрын асуудлыг анхаарч эхэлсэн байна.

С.Лувсандорж, Б.Гочоодорж, Д.Ринчинсанги нар бүтээлдээ 1921 оны Үндэсний ардчилсан хувьсгалын үр дүнд "... ард олон хамжлагаас чөлөөлөгдөж, хувийн өмчийн бүрэн эрхт гишүүн болж, бэлчээр нутгаа эзэмших хязгаарлал арилж, идээшил бүхий газартаа дураараа нүүж ашиглах, ах дүүс, төрөл танилаараа айлсан хамтарч аж төрөх бололцоо нээгдсэн¹⁰" гэдэг дүгнэлт хийсэн байна.

Зөвлөлт Орос оронд мөн үйлдвэрлэлийн хэрэгслийг нийгэмчилж, хөдөлмөрөө хоршин ажиллаж амьдрах аргыг нэвтрүүлснээр 230 гаруй мянган хамтралыг богино хугацаанд байгуулжээ. Улмаар Орос дахь хамтралжуулах бодлогын нөлөө 1921 оны Үндэсний ардчилсан хувьсгалаар дамжин Монголын тал нутагт нэвтэрсэн байна.

1921 оны 5 дугаар сарын 21-ний өдөр гаргасан Түр засгийн газрын 19 дүгээр хурлын тогтоолоор Монгол улсын бүх газар шороог үүнээс хойш гадаад, дотоодын хүн нар миний хэмээн түрэмгийлэн эзлэхийг үүрд зогсоов хэмээжээ. Энэ нь газрыг улсын өмч, ард нийтийн хүртээл болохыг анх удаа хуульчлан улс төр, нийгэм, эдийн засаг, хууль зүйн ач холбогдолтой, тухайлсан заалтынхаа хувьд Үндсэн хуулийн шинжтэй, чухал баримт бичиг байсан тухай судлаачид бүтээлдээ дурджээ.¹¹

Засгийн газраас улсын газрыг ашиглаж эзэмших бүртгэл явуулж, гадаадын иргэдэд газрын түрээс тогтоож, иргэд, хоршоо, сангийн аж ахуйнуудын тариалах талбайг өргөтгөж, ардын аж ахуйтныг хөрөнгө чинээгээр нь ялгавар тогтоож, ядуу, дунд ардад олгох зээлийг нэмэгдүүлсэн байна.¹²

¹⁰ Лувсандорж, С., Гочоодорж, Б., Ринчинсанги, Д. *Хөдөө аж ахуйн хоршооллын үүсэл, хөгжил, шинэчлэл*. Улаанбаатар, 2006, 24.

¹¹ Чулуун, Г. "Монголчуудын бэлчээр ашиглалтын түүхэн уламжлал, бэлчээрийн тухай хуулийн төсөлд холбогдох зарим асуудал". *Судалгааны эмхэтгэл-XV*, Монгол Улсын Их Хурлын Тамгын газар, Судалгаа шинжилгээний хэлтэс, Улаанбаатар, 2013, 184.

¹² Лувсандорж, С., Гочоодорж, Б., Ринчинсанги, Д. *Хөдөө аж ахуйн хоршооллын үүсэл, хөгжил, шинэчлэл*. Улаанбаатар, 2006, 31.

1921 оноос Зөвлөлт Оросын шууд дэмжлэгтэйгээр монголчууд төр засгаа эмхлэн байгуулсан үеэс ард нийтийн өмчит нийгэм байгуулах, хаад ноёд язгууртнууд, хутагт хувилгаад, баячууд зэрэг Монголын нийгмийн элит хэсгийг нийгмээс үе шаттайгаар шахан зайлуулах ажиллагааг эхлүүлсэн байна. 1922 оноос Үндэсний ардчилсан хувьсгалын зорьсон чиг шугамд хазайлт гарч Д.Бодоог хэлмэгдүүлэн хороохтой зэрэгцэн бүх хошуудаар хүн ам, мал хөрөнгийн дэлгэрэнгүй тооллого бүртгэл явуулж, нийгмийн элит давхаргын хүн бүл, хөрөнгийг нэг бүрчлэн бүртгэн авчээ.¹³ Хожим тэрхүү бүртгэл судалгаандаа үндэслэн 1930-аад оноос язгууртнууд, баячуудыг устгах, хөрөнгө малыг нь хүчлэн хурааж, хамтралтын өмч болгосон юм.

1923 оны 3 дугаар сарын 22-нд Ардын Засгийн газрын хуралдаанаас баталсан “Монголын олон засаг ба засаг бус ван гүнгүүдийн эрх хэмжээний дүрэм”-д тулгуурлан Халхын засаг ба засаг бус ноёдын эрх хэмжээ, эдийн засгийн чадавхийг аажмаар хязгаарлах бодлогыг эрчимжүүлжээ.

Зөвлөлт Орос улсаас Монгол улсын төрийн эрхэнд байгаа С.Данзангийн бүлгийг улс төрийн бусармаг арга хэрэглэн устгасны дараагаар 1924 оны 11 дүгээр сарын 24-ний өдөр баталсан Анхдугаар Үндсэн хуулийг баталж, Бүгд найрамдах улсыг тунхаглав. Зөвлөлт Оросын улс төрчдийн найруулгаар батлагдсан Анхдугаар Үндсэн хуулийн Нэгдүгээр бүлгийн 1-т, “БНМАУ-ын хязгаарын дотор бүхий газар ба уурхай хийгээд ой мод, ус ба мөн тэдгээрийн баялагууд бол эрт цагаас нааш ард нийтийн хөрөнгө байсаар ирсэн зан суртал нь чухам одоогийн ард улсын ёсонд нийлэлцэх тул энэхүү хөрөнгө бүрнээ ардын мэдэлд байвал зохих бөгөөд энэ тухай хувийн өмч байгуулж үл болно” гээд мөн хуулийн Хоёрдугаар бүлгийн 10-т, “Газар эдлэх нийтийн дүрмийг батлах, аймаг, хошуудын нутгийн хил хязгаарыг байгуулах, дэлхийн баялагыг ашиглах дүрэм заавар тогтоох”-ыг Улсын дээд эрхийг хадгалах газрууд эрхлэн шийтгэвэл зохино” хэмээн заасан байна.¹⁴

Мөн 1926 онд Үндсэн хуулийн дээрх заалтыг хэрэгжүүлэх зорилгоор Засгийн газраас олон шийдвэр гаргасны нэг нь “Газар бэлчээрийг эдлэх тухай” 227 дугаар тогтоол юм. Уг тогтоолд “Ард олны дотор бие биесийг нутаг бэлчээр, өвөлжөө бууц зэргээр гачигдуулан хохироож, маргаан будлиан үүсгэн илүү нутаг эзэрхэх явдал гарч байгааг зогсоох, гагцхүү олон онд нутаглаж, хүн мал идээшсэн, хөрөнгө малын олон цөөний байдалд тохируулан аль бололцоот бууц бэлчээрийг нутгийн

¹³ Монгол Улсын Үндэсний Төв Архив, Ф М168, Д 1, хн 25.

¹⁴ 1924, 1940, 1960, 1992 оны Үндсэн хуулиуд. Эмхэтгэсэн Ханнс-Зайделийн сангийн Монгол дахь төлөөлөгчийн газар, Эрх зүйн боловсрол академи, Улаанбаатар, 2007, 8, 12.

эрх баригчдаас зүй зохисоор заан олгуулж байх” тухай хуульчлан тогтоосон байна.¹⁵

1920-иод оны сүүлчээр ЗХУ-д чинээлэг тариачдын хөрөнгийг хурааж, бүх тариачдыг хамтралд оруулан коммунизм байгуулах туршилт явуулсан ба энэ туршилт тэдний үзэж байснаар Төв Азийн орнуудад, тэр дундаа Монгол улсад ч нэгэн адил явагдах учиртай байв. Коммунизмын үзэл санааг түгээн дэлгэрүүлж, дэлхийг хувьсгалжуулах зорилго шинэхэн байгуулагдсан Коминтерний улс төрийн үндсэн ашиг сонирхол болж байв. Зөвлөлт засаг Ази тивд энэ зорилгоо хэрэгжүүлэхэд Монгол орон чухал түшиг газар болсон юм.

1928 онд мөн Засгийн газрын тогтоолоор “Монголчууд тус улсын хязгаарын дотор нутаг бэлчээрийг эдлэх түр дүрэм”-ийг баталж, олон ардууд эрхбиш өөр өөрийн нутгийн хязгаарын дотор нутаглавал зохих, шалтгаангүйгээр бусад хошууны нутагт нүүдэллэн орохыг хязгаарлах, хэрэв хил тодорхойгүй бол түүнийг шинэчлэн тогтоох, ган зуд тохиолдох үед өөр өөрсдийн захиргааны байгууллагаар уламжлан урьдаас зөвшөөрүүлж байх”-ыг тогтоосон байна.¹⁶

1925-1926 онд Богд хааны жас¹⁷, урьдын засаг ба засаг бус ноёд, хутагт хувилгаадын хөрөнгө, хуучин цагийн Манжийн хааны төмөр сүрэг байсан мал¹⁸, түүнчлэн 1929 оноос чинээлэг хэсгийн мал, хөрөнгийг ”феодалын хөрөнгө хураах” нэрээр улсад татан авчээ. Энэ үйл явцаар малын өмчлөгчийг сольж, өмчлөлийн хувьд нийгмийг тэгшитгэн ядуу малчдын амьжиргааг дээшлүүлэхэд улсаас туслах эдийн засгийн нөөцийг бий болгож, цаашид хамтралуудыг байгуулах замаар баялаг бүтээгчдээс хураан авсан хөрөнгийг ядууст тараан хуваарилах бодлого баримталж байв.

1928 онд хуралдсан МАХН-ын VII их хурлаар зүүнтнүүд Коминтерний шууд дэмжлэгтэйгээр засгийн бүх эрх мэдлийг авч олон хийрхэж, яарсан бодлого явуулсан билээ. МАХН-ын VII Их хурлаас Монголын нийгмийн хөрөнгөлөг хэсгийг үнэн хэрэгтээ устгах чиглэлтэй бодлого баримталж, мал хөрөнгийг улсад анх удаа хураах үйл явц төрийн албадлага, хүчирхийллийн шинж чанарыг агуулан хэрэгжүүлсэн байна.

¹⁵ Чулуун, Г. “Монголчуудын бэлчээр ашиглалтын түүхэн уламжлал, бэлчээрийн тухай хуулийн төсөлд холбогдох зарим асуудал”, *Судалгааны эмхэтгэл-ХV*, Монгол Улсын Их Хурлын Тамгын газар, Судалгаа шинжилгээний хэлтэс, Улаанбаатар, 2013, 181.

¹⁶ *Монгол Ардын Хувьсгалт Намын түүхэнд холбогдох баримт бичгүүд, 1920-1940*. Нэгдүгээр дэвтэр, Улаанбаатар, Улсын Хэвлэлийн Хэрэг Эрхлэх Хороо, 1966, 147.

¹⁷ *Монгол Ардын Хувьсгалт Намын түүхэнд холбогдох баримт бичгүүд, 1920-1940*. Нэгдүгээр дэвтэр, Улаанбаатар, Улсын Хэвлэлийн Хэрэг Эрхлэх Хороо, 1966, 147.

¹⁸ *Монгол Ардын Хувьсгалт Намын түүхэнд холбогдох баримт бичгүүд, 1920-1940*. Нэгдүгээр дэвтэр, Улаанбаатар, Улсын Хэвлэлийн Хэрэг Эрхлэх Хороо, 1966, 269-270-р тал.

Ардуудад хамтрал, коммуны газрыг хэлбэр төдий заан хуваарилж өгч, тэднийг ингэснээр эдийн засгийн талаар дэмжих бодлого явуулсан гэх боловч ард түмний амьдралд бодит ахиц гарсангүй. Харин хамтралд ороогүй өрхүүдийг нутаг бэлчээр, өвөлжөө бууцаар хавчиж байсан нь малчдад хүнд дарамт болж байлаа. Дээрх зохицуулалтын дагуу 1930-1932 онд Монгол оронд 840 гаруй хамтрал байгуулагдаж, 55.7 мянган өрх түүнд хамрагдсан боловч нийслэл орчимд байсан зарим хамтралыг эс тооцвол бараг бүгд үр ашиггүй ажиллаж дампуурсан байна.¹⁹

Нийгмийн дээд давхаргыг газар бэлчээрийн талаар хумин боогдуулах эл албадлагын бодлогыг тухайн үеийн гэгдэх удирдагчдаас ч өөрсдөө бодитоор эсэргүүцэж байсан баримт цөөнгүй байх юм. 1930 оны 7 дугаар сард МАХН-ын зорилго, бодлого, тус улсын цаашдын хөгжилтийн тухай асуудлаар Ө.Бадрахаас Молотов, Каланович нарт, мөн оны 10 дугаар сард И.В.Сталинд бичсэн түүний хувийн захидлууд нь хамтралжуулах бодлого, феодалын хөрөнгө хураалтын үйл явцын тухай МАХН-ын “зүүний” удирдлагын дотоод зөрчлийн чиг хандлагыг тодорхой тусган агуулжээ. Бадрахаас Молотов, Каланович нарт илгээсэн захидалд:

“... Цэцэрлэг, Тайшир, Богд хан зэрэг аймгуудад комиссоор гаргасан Гэндэн, Элдэв-Очир, Мэнд нарын зэрэг хариуцлагатай удирдагч нараас жинхэнэ коммуны шатны артелиуд буюу ялангуяа коммунуудыг өдий олноор байгуулж, айл ардуудыг өртөө улаагаар буюу феодал баячуудын хөрөнгө хөсгөөр хөөн нүүлгэж нийлүүлж суурьшуулах зэргийн чухам албадлага хавчлага хэмээхийн анхны зохиолыг удирдан байгуулаад ирсэн бөлгөө.”²⁰ гэж бичсэнээс үзвэл “зүүнтний” удирдагчид хамтралжуулах үзэл баримтлалын хувьд дотооддоо ихээхэн зөрчилтэй байсан нь тодорхой харагдаж байна.

МАХН-ын VIII Их хурлаас гарсан хамтрал коммуны алдаа нугалааны талаарх илтгэлд мөн энэ талаар тодорхой дурдсныг авч үзвэл:

“...Намын VIII Их хурлаас манай орны хувьсгалыг нийгэм журмын хувьсгал хэмээн буруугаар шинжлэсэнээ баримталж, хамтралын байгуулалтыг хийх ба нударганчуудыг устгах хийгээд энгийн худалдаачдыг хавчих болон хөрөнгөлөг этгээдэд өсгөн үржүүлэх журмын албан татварыг ноогдуулах зэргийн өдий төдий буруу тогтоолуудыг гаргасны дээр зөвхөн феодалуудыг бус харин чинээлэг ардуудыг хавчихаар тогтоосон нь тус улсын эдийн засгийн байдал ба олон нийтийн харилцаанд өчүүхэн төдий тохирохгүй байсан”²¹ гэж дүгнэжээ.

¹⁹ *Үнэн сонин*. 1931.01.03.

²⁰ Улс төрийн нам, олон нийтийн байгууллагын баримтын архив, Ф 1, Д 1, хн 74, 2.

²¹ Улс төрийн нам, олон нийтийн байгууллагын баримтын архив, Ф 1, Д 1, хн 74, 43.

Ийнхүү “зүүнтний” жилүүдэд монголчуудын аж ахуй, соёлын уламжлалт амьдралыг охор хугацаанд үндсээр өөрчлөхийг оролдсон хийрхэлт үйл ажиллагааг явуулсны үр дүнд 1932 онд тус улсын Архангай, Хөвсгөл, Завхан /мөн бусад аймгуудад ч малчид нутгаасаа дүрвэн нүүх үзэгдэл газар авч байжээ/ аймгийг хамарсан зэвсэгт бослого гарсан боловч төрөөс хүч хэрэглэн цус урсгаж дарсан юм.²²

1932 оны 5 дугаар сарын 16-ны БХК(б)намын хуралдаанаас гаргасан 171 дүгээр тогтоолд 1932 оны бослогын нөхцөл, шалтгааныг дүгнэхдээ:

“Монгол нөхдийн үндсэн алдаа бол Зөвлөлт Бүгд Найрамдах Улс бол хөгжсөн аж үйлдвэртэй, пролетари бүхий социалист улс, харин Бүгд Найрамдах Монгол Улс бол хөрөнгөтний ардын ардчилсан улс гэдгийг ойлгохгүй, ЗСБНХУ-ын Зөвлөлт засгийн бодлогыг тэд сохроор хуулж байгаад оршиж байна. Энэ алдаа бол одоо Монголд өрнөж байгаа бослогын гол шалтгаан мөн”²³ гэж дүгнэсэн байдаг.

Зүүнтний хамралжуулах бодлого завхрал болж хувирсан 1930-иад оны эдгээр жилүүдэд малчдын дунд хамтын аж ахуйн тухайд тун таагүй сэтгэгдэл үлдсэн байна. БНМАУ-д хөдөө аж ахуй талаар завхрал явагдаж байгаа тухай БХК(б) намын удирдах хэсэг ч дээрх мэтээр хүлээн зөвшөөрч шүүмжилж байсан энэхүү сэдэв хожим МАХН-ын хоршоолох бодлогын хэрэгжүүлэлтэд ихээхэн сөргөөр нөлөөлсөн байна.

1930-аад оны дунд үеэс 700 гаруй сүм хийдийг нурааж, сэхээтэн, лам нараа үй олноор хэлмэгдүүлснээр угсаатны хувьд геноцит ажиллагаа явуулж, Монголын нийгмийн уламжлалт соёл, оюун санааны суурийг үнэн хэрэгтээ устгажээ. Үүнтэй зэрэгцэн Анхдугаар Богд Занабазарын үеэс олон зууныг дамжин тогтвортой оршсоор ирсэн сүм хийдийн газар ашиглалтын тухай Монголын уламжлалт ойлголт үгүй болгосон юм.²⁴

Өөрөөр хэлбэл, Монгол орны газар ашиглалтын түүхэнд онцгой эрх, байр суурь эзэлж байсан Богдын Их шавь, тамгатай болон тамгагүй хутагт хувилгаадын эзэмшил газар нутаг, түүний бэлчээр нутаг үндсэндээ үгүй болж, дахин хэзээ ч эргэн сэргээгүй байна.

1935 оны 8 дугаар сарын 25-ны өдрийн Улсын Бага Хурлын Тэргүүлэгчид, Сайд нарын зөвлөлийн хамтарсан тогтоолоор “Бэлчээр усыг эдлэх түр дүрэм”

²² Насанбалжир, Ц. *Монголын мал аж ахуй хөтлөлтийн уламжлал, шинэтгэл (XIX зууны эцэс XX зууны эхэн)*. Хянасан Х. Пэрлээ, Улаанбаатар, 1978, 67.

²³ *Монголын тухай БХК(б)Н-ын баримт бичигт (1921-1932)*. Баримтын эмхтгэл, боть I, Улаанбаатар, 2002, 371.

²⁴ Болдбаатар, Ж. *Түүх зулсан он жилүүдийн ойллого*. II боть, Улаанбаатар, 2003.

баталж, тус улсын харьяат нар, улсын ба хоршоо, аж үйлдвэр, олон нийтийн байгуулагууд бэлчээр усыг үнэ төлбөргүй, хугацаатай эдлэх бөгөөд гадаадын харьяат нарт түрээсээр эдлүүлэх тухай заажээ. Энэ үеийн газрын харилцааг зохицуулахад “Газар шороог хэрхэн эдлэх тухай дүрэм”, “Хадлан хадах, тариалан ногоо тарих тухай хууль” чухал ач холбогдолтой байжээ.²⁵

Хоршоолох үзэл санаа, үйл явцын эхлэлийг дэмжсэн дээрх эрх зүйн зохицуулалт нь Монгол оронд 1935 оноос хамтын хөдөлмөр болон өмчөө сайн дураар хамтатгасан багахан хэмжээний нэгдэл хэмээх аж ахуй анхлан байгуулагдах нийгэм, эдийн засгийн үндсэн суурийг тавьж өгчээ.

1940 оны Үндсэн хуулийн 5 дугаар зүйлийн ёсоор газрыг нийт улсын өмч буюу бүх ард түмний хүртгэмжийн зүйл гэж зарласан юм. Түүнчлэн 1942 оны 2 дугаар сарын 6-ны өдөр Улсын бага Хурлын Тэргүүлэгчдийн газраас “Газар эдэлбэрийн хууль”-ийг гаргасан бөгөөд үүний дотор хувийн, нийгмийн, үйлдвэрлэлийнгэсэн 3 үндсэн хэлбэрийг тогтоон хуульчилжээ.

Хоршоолох үйл явцын үндсэн зорилго нь Монголын орны хөдөө аж ахуйн цаашдын хөгжлийн замналыг суурин, боловсронгуй арга ажиллагаатай, байгалийн нөхцлөөс хараат бус, суурин, социалист аж ахуй болгон хувиргах, ЗХУ-ын хөдөө аж ахуйн бүтээгдэхүүн үйлдвэрлэлийн томоохон бааз болгон ашиглах стратегийн сонирхолтой холбогдон явагдсан.

Эдгээр зорилтыг хэрэгжүүлэх үндсэн дээр Монголд хөдөө аж ахуйн социалист нэгдлүүдийг олноор зохион байгуулах, эдийн засгийн хөшүүргээр дэмжих, улс төр-захиргааны бодит эрх мэдэл, олгох, соёлыг талаар бэхжүүлэх, газар зохион байгуулалт хийх, улмаар Монгол орны засаг захиргааны хуваарийг өөрчлөн зохион байгуулах ажлыг ЗХУ-ын дэмжлэг, оролцоотойгоор шууд хэрэгжүүлжээ. Ялангуяа хөдөө аж ахуйн нэгдлүүдэд газрыг зохих хязгаартайгаар эзэмшүүлэх явдал нь нэгдлүүдийн үйлдвэрийн ба соёл, аж ахуйн төвийг байгуулахтай холбоотой байсан бөгөөд энэ нь хөдөө аж ахуйн нэгдлүүдэд мал аж ахуй, газар тариаланг хөгжүүлэхэд сайнаар нөлөөлөх, аж ахуйг нүүдлийн байдлаас суурин болгох явдлыг түргэтгэх түүхэн ач холбогдолтой гэж үзэж байв.²⁶

²⁵ Чулуун, Г. “Монголчуудын бэлчээр ашиглалтын түүхэн уламжлал, бэлчээрийн тухай хуулийн төсөлд холбогдох зарим асуудал”, *Судалгааны эмхэтгэл-XV*, Монгол Улсын Их Хурлын Тамгын газар, Судалгаа шинжилгээний хэлтэс, Улаанбаатар, 2013, 184.

²⁶ *Ардын үйлдвэрлэлийн нэгдлийн үлгэрчилсэн дүрэм, холбогдох судалгаа*. 1940, 124 хуудас, Үндэсний Төв Архив, Ф 15, Д 1; *Хөдөө Аж Ахуйн Яамны архивийн байнга хадгалагдах хадгаламжийн нэгжийн данс (1926-1960)*. Фонд 1, Д 4; *БНМАУ-ын Сайд нарын Зөвлөлийн фондын баримт материалын данс (1946-1950)*. Улс төрийн нам, олон нийтийн байгууллагын баримтын архив, Ф 4, Д 23-24.

Энэ үеэс социализм байгуулах, ЗХУ-ын ашиг сонирхлын бодлогыг Монгол оронд экспортлон бэхжүүлэх бодлого хөдөө аж ахуйн нэгдэл, түүний газрын асуудалтай нягт уялдаатай босож ирсэн байна. Үүний нотолгоо нь 1951 оны 11 дүгээр сарын 20-22-ны өдрүүдэд Ардын үйлдвэрлэлийн нэгдлийн үлгэрчилсэн дүрмийн төлөвлөгөөг боловсруулах Комиссын Анхдугаар хуралдаанаас тодорхой харагддаг.²⁷

Тус хурал дээр Ч.Сүрэнжаваас, “...хөдөө аж ахуйн нэгдлүүдийг хөгжүүлэх ба бэхжүүлэх явдал нь манай улсыг социализмд оруулах тухай хамгийн зөв бөгөөд шууд зам мөн” гэж үзсэн бол бол Ю. Цэдэнбал, “... Манай улс нь 2 дахь хувьсгалынхаа өмнө зогсоод байна... Аяндаа явж социализмд орж болохгүй. Социализмыг зөвхөн ухамсартайгаар байгуулах болно. Ардын нэгдлүүдийг байгуулснаараа нам нь социализмыг байгуулах оосрыг барьж байгаа хэрэг юм” гэж дүгнэжээ.²⁸

Энэ үед Монголд улсын аж ахуй, нэгдэл зэрэг хөдөө аж ахуйн улсын ба хоршооллын үйлдвэрлэлийн байгууллагууд нэлээд олширсон боловч эдгээр аж ахуйнуудын газар ашиглалтыг зохион байгуулах, хэлбэржүүлэх талаар 1955 оноос өмнө тодорхой ямар ч алхам хийгдээгүй байна. Иймээс 1955 он хүртэл газрын талаар мөрдөгдсөн эрхзүйн зохицуулалт, дүрэм, журам нь Монгол дахь хөдөө аж ахуйн ба ялангуяа улсын аж ахуй болон хөдөө аж ахуйн нэгдлүүдийн онолын хувьд өөрчлөн зохион байгуулахад тус болж чадахгүй байна гэж тухайн үед нам, төрөөс дүгнэсэн байна.

Хэдийгээр 1935 оноос БНМАУ-д улсын аж ахуй, нэгдэл зэрэг хөдөө аж ахуйн улсын ба хоршооллын үйлдвэрлэлийн байгууллагууд нэлээд олширсон боловч эдгээр аж ахуйнуудын газар ашиглалтыг зохион байгуулах, хэлбэржүүлэх талаар 1955 оноос өмнө тодорхой алхам хийгдээгүй байна.²⁹

Газрын талаар тухайн үед мөрдөгдөж байсан журам нь улсын аж ахуй болон хөдөө аж ахуйн нэгдлүүдийн цаашдын хөгжилд тус болж чадахгүй байжээ. Газрыг зэмшүүлээгүй байсан нь газрыг эзгүйдүүлж, түүнийг бүрэн ашиглаж чадахгүй байх, газар ашиглагчдын хооронд элдэв маргааныг байнга дагуулсаар байв.

Газрын асуудлаар аж ахуй хооронд аажимдаа үүссэн харилцааг өөрчилж, түүнийг улсын аж ахуйнуудад ба хөдөө аж ахуйн нэгдлүүдийг аж ахуй зохион

²⁷ Улс төрийн нам, олон нийтийн байгууллагын баримтын архив, Ф 4, Д 18, хн 237, 216-243.

²⁸ Улс төрийн нам, олон нийтийн байгууллагын баримтын архив, Ф 4, Д 18, хн 237, 216-243.

²⁹ БНМАУ-ын нутаг дэвсгэр дээр газар зохион байгуулалтыг 1954 оны 10 дугаар сарын 1-нээс 1957 он 12 дугаар сарын 30-ныг дуустал явуулсан ажлын тайлан. Монгол Улсын Үндэсний Төв Архив, Ф 15 /БНМАУ-ын Хөдөө аж ахуйн яам/, Д 1, хн 791.

байгуулалтын талаар бэхжүүлэх явдалд туслалцуулах шаардлагатай байгааг судалгааны тайлан бүрт тэмдэглэсэн байна.³⁰

Хөдөө аж ахуйн нэгдлүүдэд газрыг зохих хязгаартайгаар эзэмшүүлэх явдал нь нэгдлүүдийн үйлдвэрийн ба соёл, аж ахуйн төвийг байгуулахад ихээхэн үүрэгтэй байсан бөгөөд энэ нь хөдөө аж ахуйн нэгдлүүдэд газар тариаланг хөгжүүлэхэд эерэгээр нөлөөлөх, аж ахуйг нүүдлийн байдлаас суурин болгох явдлыг түргэтгэхэд нөлөөлнө гэж тухайн үеийн эрдэмтэд дүгнэж байжээ.

МАХН-ын XII их хурлын удирдамжинд, 1955-1957 онд 150 хөдөө аж ахуйн нэгдлүүд ба бүх улсын аж ахуйнуудад аж ахуйн хоорондын газар зохион байгуулалтыг явуулахаар тогтоосон байна. 1958 онд хангай ба завсрын бүсийн 14 аймагт 40 нэгдлийг суурьшуулах ажилд эхлэв. Нэгдлүүдийг суурьшуулж нэгтгэснээр орон даяар тархсан олон жижиг нэгдлүүдийг удирдлага, зохион байгуулалтын хувьд төвлөрсөн, үйлдвэрлэх хүчний өндөр чадамж бүхий томоохон бүтцийн хэлбэрт шинээр үүсгэн шилжүүлж, аажимдаа нэгдлийг “сум-нэгдэл” хэмээх засаг захиргааны шинэ бүтэц хэлбэрээр үүрэг, ач холбогдлыг нь өсгөн нэмэгдүүлэхэд дээрх эрх зүйн зохицуулалтууд агуулгын хувьд чиглэгджээ.

Үүнтэй холбогдуулан хөдөө аж ахуйн нэгдлийн газар зохион байгуулалтын талаар БНМАУ-ын Сайд нарын Зөвлөлийн 1960 оны 7 дугаар сарын 5-ны өдрийн 298 дугаар тогтоолд заахдаа:

“Тус улсын бүх сумын хилийг тогтоож, нийт нутаг дэвсгэр дээр аж ахуй хоорондын газар зохион байгуулалтыг явуулах тухай БНМАУ-ын Сайд нарын Зөвлөл, МАХН-ын Төв Хорооны 1959 оны 248/219 дүгээр тогтоолыг амьдралд хэрэгжүүлсэн нь газар ашиглалтын шинжлэх ухааны үндэслэлтэй явуулах эдийн засаг-улс төрийн чухал ач холбогдолтой арга хэмжээ болсныг”³¹ тэмдэглэжээ.

1960 онд батлагдсан БНМАУ-ын гурав дахь “Үндсэн хууль”-д өмнөх “Үндсэн хууль”-ийн (1940 оны) заалтыг бататгасны дээр “ХААН-д газрыг үнэ төлбөргүй, байнга эдлүүлнэ” гэсэн хэм хэмжээ тогтоожээ. БНМАУ-ын АИХ-ын тогтоолоор 1971 онд баталсан “БНМАУ-ын газар эдэлбэрийн хууль” газрын харилцааг тусгайлан зохицуулсан бөгөөд газрын нэгдсэн санг эдэлбэрийн зориулалтаар нь:

1. Хөдөө аж ахуйн эдэлбэр газар;
2. Хот, суурины эдэлбэр газар;

³⁰ БНМАУ-ын нутаг дэвсгэр дээр газар зохион байгуулалтыг 1954 оны 10 дугаар сарын 1-нээс 1957 он 12 дугаар сарын 30-ныг дуустал явуулсан ажлын тайлан. Монгол Улсын Үндэсний Төв Архив, Ф 15 /БНМАУ-ын Хөдөө аж ахуйн яам/, Д 1, хн 791.

³¹ Б.Н.М.А.У. Хууль дүрэм, тогтоолын эмхтгэл, Сайд нарын Зөвлөлийн Хэвлэл, Улаанбаатар, Улсын Хэвлэх Үйлдвэр, 2-3, 1960, 202-203.

3. Тусгай хэрэгцээний эдэлбэр газар;
4. Ойн фондын газар;
5. Усны фондын газар;
6. Улсын нөөц газар гэсэн шинэ ангиллыг бий болгосон юм.

Энэ үеийн социалист газрын харилцааг зохицуулахад “Тус улсын бүх сумдын хилийг тогтоож, нийт нутаг дэвсгэр дээр аж ахуйн хоорондын газар зохион байгуулалт явуулах тухай” МАХН-ын Төв Хороо, Сайд нарын Зөвлөлийн 1959 оны 248/219 дүгээр тогтоол, Газар эдэлбэрийг сайжруулах, хөрсний эвдрэлтэй тэмцэх тухай 19, 20 дугаар тогтоолууд, ХААН-ийн үлгэрчилсэн дүрэм (1967, 1974) зэрэг олон эрх зүйн зохицуулалтууд чухал нөлөө үзүүлжээ.

Энэхүү аж ахуй хоорондын газар зохион байгуулалтаар хөдөө аж ахуйн 280 нэгдэл, 24 сангийн аж ахуйд олгосон эдэлбэрийн газар нутгийн хуваарыг улсын комиссын оруулснаар баталсан байна. Энэ хуваарь 1990 он хүртэл амьдралд бодитоор хэрэгжсэн билээ.

Хоршоолох бодлого нь Монголын малчдыг Өрнө дахины суурин соёл иргэншлийн наад захын соёлын хэрэглээнд хэвшүүлсэн мэт боловч нүүдэлчдийг ХХ зуунд бүрэн хэмжээгээр суурьшуулж чадаагүй юм. Малчдыг сум-нэгдэл, сум-сангийн аж ахуй гэдэг бүтцээр социалист ёсоор суурьшуулах үйл явцад улс асар их хөрөнгийг зориулж байлаа.

Гэвч хөдөө аж ахуйн хоршоолол, түүнийг дагасан социалист газрын харилцаа нь монголчуудын олон мянганаар тогтон хэвшсэн газрын харилцааны уламжлалыг түүхэндээ анх удаа өөрчлөн эвдэх, орчин үеийн шинжлэх ухааны онол, арга зүйгээр шинэчлэн хөгжүүлэхийг зорьсон оролдлого болж үлджээ.

1990 оноос хойших үеийн газрын харилцааны асуудлууд

1990-ээд оноос нэгдлүүдийг татан буулгаснаар Монголчууд газрын харилцааны асуудлаар малчдын бэлчээр ашиглах уламжлалт эрхийг дахин дээдлэх болжээ.³²

Зарим судлаачдын бичсэнээр социалист нийгмээс зах зээлийн нийгэмд шилжсэн тэр үеэс хойш Монголд газрын харилцаа хувь хүнд газар эзэмших

³² Удо Б.Баркманн энэ талаар нэгэнтээ “... Зах зээлийн эдийн засгийн харилцаа өнөөгийн Монгол орны мал аж ахуйд хэрхэн нөлөөлж байгааг авч үзэхэд ямар ч зохицуулалтгүй зах зээлийн үйлчлэл Монгол орныг экологийн талаар ихээхэн хохирол амсахад хүргэж, энэ нь хүн-байгаль орчны харилцан шүтэлцээнд удаан хугацааны турш сөрөг нөлөө үзүүлэх нь тодорхой болоод байна. Монгол орон дахь өнөө үеийн тус тусдаа бие даасан ардын аж ахуйтны тоог нэмэгдүүлэх нь хоорондоо салангид үй олон ашиг сонирхол бий болгох хор уршигтайг мартаж болохгүй юм” хэмээн анхааруулсан байдаг. Удо Б.Баркманн, “А.Д.Симуков (1902-1942) –Судлаачийн амьдрал руу хөтөлсөн эдийн засаг, улс төрийн нөхцөл байдал”. *Acta Mongolica*, Улаанбаатар, МУИС-ийн Монгол судлалын төв. 8, 2008.

эрх олгох чиглэлээр хөгжиж ирсэн боловч ихэнх газар нутагт бэлчээрийн газар нийтийн эзэмшилд байж нийтээр ашиглагдсан хэвээр байна. Монголын малчдын хувьд, бэлчээрийг нүүдэллэн ашиглах уламжлалт хэлбэр, стратеги нь байгалийн хатуу хүнд нөхцөлд хамгийн сайн таарсан арга бөгөөд ийм ч учраас энэ хүнд хэцүү нөхцөлийг даван туулахад гол үүрэг гүйцэтгэж байна гэж дүгнэжээ.³³

Ардчилсан өөрчлөлт шинэчлэлийн үйл явц үргэлжилсэн өнгөрсөн 25 жилийн хугацаанд 1992 оны Ардчилсан Үндсэн хуульд нийцүүлэн “Газрын тухай хууль (1994) батлагдсан. Мөн “Газрын тухай хууль”-ийг хэрэгжүүлэх талаар авах арга хэмжээний тухай” Засгийн газрын 1995 оны 143 дугаар тогтоол батлагдсан байдаг.

1994 онд “Тусгай хамгаалалттай газар нутгийн тухай” хууль, 1997 онд “Тусгай хамгаалалттай газар нутгийн орчны бүсийн тухай” хууль, 2002 онд “Газрын төлбөрийн тухай” хууль, 1999 онд “Кадастрын зураглал ба Кадастрын тухай” хууль батлагдан үйлчилж байна. 1995 онд гарсан “Байгаль орчинд нөлөөлөх байдлын үнэлгээний тухай хууль” газрын харилцаанд нэг адил хамаарч байна.

Дээрх хуулиудыг дагалдан “Газар зохион байгуулалтын журам”, “Газрын төлөв байдал, чанарын улсын хяналтын баталгаа хийх журам”, “Газрын сангийн данс бүртгэл хөтлөх, тайлан гаргах журам”, “Газрыг улсын тусгай хэрэгцээнд авах журам”, “Гэрчилгээ, гэрээний загвар батлах тухай” зэрэг актууд гарчээ.

Монгол Улсын Их Хурлаас газрын харилцаанд гарч буй өөрчлөлтийг харгалзан 2002 оны 6 дугаар сарын 7-ны өдөр “Газрын тухай” хуулийг шинэчлэн найруулж батласан байна. Мөн 2002 оны 6 дугаар сарын 28-ны өдөр “Монгол улсын иргэнд газар өмчлүүлэх тухай хууль”-ийг түүхэндээ анх удаа батлав. Ийнхүү Монгол Улс түүхэндээ анх удаа төрөөс гэр бүлийн хэрэгцээний газрыг үнэ төлбөргүй өмчлүүлэн өгөх ажлыг үе шаттайгаар хэрэгжүүлж байна. Харин хөдөө аж ахуйн бэлчээр, түүнийг өмчлөх эсэх талаарх асуудал судалгааны түвшинд яригдсан хэвээр байна.³⁴

³³ Fernandez-Gimenez, Maria E. “Sustaining the Steppes: A Geographical History of Pastoral Land Use in Mongolia”, *Geographical Review*, Vol. 89, No. 3, Jul., 1999, 315-342.

³⁴ Монгол Улсын 1 566 сая хавтгай дөрвөлжин газар нутаг дэвсгэрээс Газрын тухай хуулиар Газрын нэгдсэн сангийн

- 76.1 хувь нь ХАА-н болон бэлчээрийн газар
(0.8 тариалан, 1,6 хадлан, 97,6 бэлчээр)

- 0,2 хувь нь хот, тосгон, бусад суурин газар

- 0,2 хувь нь зам, шугам сүлжээний газар

- 8,2 хувь нь ойн сан

- 1,1 хувь нь усны сан

- 1,8 хувь нь ашиглах боломжгүй нөөц газар

- 12,6 хувь нь улсын тусгай хэрэгцээний газар эзэлдэг.

Судалгааны дүгнэлт

1935-1960 онд хэрэгжсэн Хоршоолох үйл явц болон энэ үеийн газрын харилцааны асуудал нь өнөөгийн Монгол орны засаг захиргааны хуваарийг тогтон төлөвшихөд түүхэн нөлөө үзүүлсэн боловч Монголчуудын газар ашиглалтын түүхэн нөхцлийг өөрчлөн шинэчлэх зорилго бүхий энэхүү зорилт социализм нуран унаж, 1990-ээд онд хөдөө аж ахуйн нэгдлүүд тарснаар үндсэндээ тасалдсан, орхигдмол байдалтай байна.

Ардчилсан нийгмийн жилүүдэд Монгол улсын газрын харилцаанд тулгамдсан сорилт бэрхшээл цөөнгүй байна. Үүнд:

1. Байгаль, цаг уурын өөрчлөлт /цөлжилт, ургамлын доройтол, усны хомсдол гэх мэт/
2. Бэлчээрийн даац хэтрэлт, малын зохистой тэнцвэрт харьцаа алдагдах
3. Бэлчээр хуваарилалт болон уул уурхайн олборлолтоос үүдсэн маргаан
4. Орон нутгийн газрын харилцааны бодлого, зохицуулалтын алдагдал зэрэг хүчин зүйл голлон сөргөөр нөлөөлж байна.

Дээрх байдлаас үндэслэн өнөөгийн Монгол улсын газрын харилцааны тухайд нийгмийн сэтгэл зүйн хандлага нь:

1. Газрыг эзэнтэй болгосноор аюулгүй байдлаа хангаж чадна гэдэг шинэчлэлт үзэл ухал
2. Газрыг бүрэн хувьд өгснөөр тусгаар тогтнол, үндэсний аюулгүй байдалд эрсдэл учирна гэдэг уламжлалт үзэл бодол зэрэгцэн оршиж буйгаар тодорхойлогдож байна.

Энэхүү илтгэлдээ хөдөө аж ахуйн хоршоолох үйл явцаас өмнөх болон дараах үеийн Монголын газрын харилцааны түүхэн тоймыг зураглах зорилт тавьсан ба эндээс дараах дүгнэлтийг хийж болохоор байна. Үүнд:

1. 1990 оноос өмнөх Монгол орны газрын харилцааны асуудал, бэлчээр зохицуулалт, түүнээс улбаатай засаг захиргааны өнөөгийн тогтолцоо нь өөрийн мөн чанар, язгуур эрх ашгаас үндэслэн буй болж чадаагүй бөгөөд монголчуудын газрын харилцааны өвөрмөц нөхцөлийг өөрчлөн эвдэх гэсэн харь гүрнүүдийн улс төр, эдийн засгийн бодлого, ашиг сонирхлоос ихээхэн хамаарч байжээ.
2. Хоршооллох “Зөвлөлт маягийн туршилт”-ын дараа хөдөө аж ахуйн нэгдлийн өв үндсэндээ үгүй болж, газрын харилцааны асуудал ихээхэн ээдрээтэй болж эхлээд байна. Эл асуудлаар түүх, эдийн засаг,

нийгэм-соёлын антропологи, эрхзүйн талаас олон судалгаа явагдсан ч хоршооллох үйл явц Монгол орны газрын харилцаа, засаг захиргааны хуваарь бүрэлдэн тогтоход хэрхэн нөлөөлсөн, түүхэн ямар үр дүнг үзүүлсэн болон цаашдын төлөв байдлын талаар тодруулж судлах асуудал их байна.

3. Сүүлийн жилүүдэд бэлчээрийг тариалангийн газар болгон ашиглах явдал буурахгүй байгаагаас жил ирэх тутам багассаар байгаа бэлчээрийг “хувааж”, эсвэл “зохицож” ашиглах шаардлага манай улсыг тулгамдсан асуудалд хүргэж болзошгүй байна. Иймд, Монгол орны бэлчээрийн талхлагдал, доройтлыг цаашид нэмэгдүүлэхгүй байхын тулд газар бэлчээрийн ашиглалтын уламжлалт ойлголт болон социалист нийгмийн үеийн үйлдвэрлэлийн аргууд бараг үндсээрээ шахам өөрчлөгдөж буйг хүлээн зөвшөөрч, газар бэлчээр ашиглах арга, зохицуулалт, зохион байгуулалтыг өөрчлөн сайжруулах шаардлагатай болж байна.
4. ХХ зуунд хэрэгжүүлсэн хоршоолох үйл явцын үеийн БНМАУ-ын газрын харилцаа, бэлчээрийг зохицуулалт, орон нутгийн засаг захиргааны хуваарь бүрэлдэн буй болоход хөдөө аж ахуйн нэгдлүүдийн газар ашиглалтын байдал хэрхэн түүхэн нөлөө үзүүлсэн асуудлын талаар цаашид түүхэн сурвалж баримтад түшиглэн дагнасан судалгаа хийх нь чухал байна. Үүний тулд түүхийн шинжлэх ухаанаар явцуурахгүй нийгмийн шинжлэх ухааны бусад салбарын онол, арга зүйн орчин үеийн хандлагаар хавсруулан судлах нь үр дүнтэй байх болно. Ингэж чадвал өнөө үеийн газрын шинэчлэлд нэгдэл-хоршооллын үеийн ололттой талуудаас авч тусгах, улмаар Монгол улсын газрын шинэчлэлд сөргөөр нөлөөлж болох хүчин зүйлсийг тогтоох, шийдвэрлэх гарцыг хайх нь цаашид газрын харилцаатай холбогдон гарч болох олон эрсдэлийг тогтоон илрүүлэхэд түүхэн талаас зохих дэмжлэг болж чадна.

Abstract: Despite reviewing the land using history in Mongolia, the influence of the agricultural cooperation process from 1928 to 1959 on the traditional land using of Mongols was considered in the article.

The land using in Mongolia has been within the policy, economy and interest of foreign countries for hundreds of years. However, the problem began to developed according the modern tendency in connection with the core rights of Mongols since 1990 as the result of the historical period.

There are not few difficulties in nowadays land innovation. Therefore, the aim to study this problem through history, present time and future period and the way to make decision are going to be considered by you and us as share results.

Ном зүй

Эх сурвалжууд, баримт бичгийн эмхэтгэлүүд:

1. Монгол Улсын Үндэсний Төв Архив, Ф 15, Д 1, хн 180.
2. Монгол Улсын Үндэсний Төв Архив, Ф 1, Д 4, хн 945.
3. Монгол Улсын үндэсний Төв Архив, Ф М168, Д 1, хн 25.
4. Улс төрийн нам, олон нийтийн байгууллагын баримтын архив, Ф 4, Д 23-24.
5. Улс төрийн нам, олон нийтийн байгууллагын баримтын архив, Ф 4, Д 18, хн 237.
6. Улс төрийн нам, олон нийтийн байгууллагын баримтын архив, Ф 1, Д 1, хн 74.
7. БНМАУ. *Хууль дүрэм, тогтоолын эмхтгэл*. Сайд нарын Зөвлөлийн Хэвлэл, Улаанбаатар: Улсын Хэвлэх Үйлдвэр, 2-3, 1960.
8. *Монгол Ардын Хувьсгалт Намын түүхэнд холбогдох баримт бичгүүд. 1920-1940*, Нэгдүгээр дэвтэр, Улаанбаатар: Улсын Хэвлэлийн Хэрэг Эрхлэх Хороо, 1966.
9. *Монголын тухай БХК(б)Н-ын баримт бичигт (1921-1932)*. Баримтын эмхтгэл, боть I, Улаанбаатар, 2002.
10. *1924, 1940, 1960, 1992 оны Үндсэн хуулиуд*. Эмхэтгэсэн Ханнс-Зайделийн сангийн Монгол дахь төлөөлөгчийн газар, Эрх зүйн боловсрол академи, Улаанбаатар, 2000.
11. Насанбалжир Ц. *Монголын мал аж ахуй хөтлөлтийн уламжлал, шинэтгэл (XIX зууны эцэс XX зууны эхэн)*. Хянасан Х. Пэрлээ, Улаанбаатар: 1978.
12. *Хувьсгалаас өмнөх Монгол дахь газрын харилцаа*. Архивын баримт бичгийн эмхэтгэл, Улаанбаатар, Улсын хэвлэлийн газар, 1975.

Судалгааны бүтээл, өгүүлүүд:

1. Абрамсон, С.М. “Некоторые вопросы социального строя кочевных обществ”. *Советская этнография*, Москва, 6, 1970.
2. Болдбаатар, Ж. *Түүх зулсан он жилүүдийн ойллого*. II боть, Улаанбаатар, 2003.
3. Жагварал, Н. *Земельные отношения в Монгольской Народной Республике*. Уланбатор, 1955.

4. Жагварал, Н. *Современное аратство и аратское хозяйство*. Москва, 1957.
5. Jiybaral, Na. *Mong γ ol daki γ ajar-un asa γ udal* (γar bicimel). б.ү.на. мо.а.у.у.с-ун синжилкүй угаγан-у күйеленг, түйке-γин кабинет, улаγанбаγатур, 1953.
6. Лүндээжанцан, Д., Болдбаатар Ж. *Монголын төр, эрх зүйн түүхэн уламжлал*. Улаанбаатар, 1997.
7. Лувсандорж, С., Гочоодорж, Б., Ринчинсанги, Д. *Хөдөө аж ахуйн хоршооллын үүсэл, хөгжил, шинэчлэл*. Улаанбаатар, 2006.
8. Fernandez-Gimenez, Maria E. "Sustaining the Steppes: A Geographical History of Pastoral Land Use in Mongolia". *Geographical Review*, Vol. 89, No. 3, Jul., 1999, 315-342.
9. Mearns, R. "Community, collective action and common grazing: The case of post-socialist Mongolia". *Journal of Development Studies*, 32, 1996, 297-339.
10. Natsagdordsh, Sh. *Main Characters of Feodalidism of the Nomads*. Ulaanbaatar, 1975.
11. Нацагдорж, Ш. *То ван түүний сургааль*. Улаанбаатар, 1968.
12. Начин, Д. *Бэлчээрийг хуваарьтай ашигладаг ардын уламжлалт арга, түүний шинжлэх ухааны үндэслэл*. Редактор Ж.Тогтох, Улаанбаатар, Улсын хэвлэлийн газар, 1984.
13. Ressel, Ch. *Cooperation Strategies in Mongolian Pastoralism During the Socialist Collective Economy*. Berlin, 2005.
14. Barkmann, Udo B. *Landnutzung und historische Rahmenbedingungen in der Äusseren Mongolei/ Mongolischen Volksrepublik (1691-1940)*. Senri Ethnological Reports 17, Osaka, 2000.
15. Баркманн, Удо Б. "Монголын мал аж ахуй шилжилтийн нөхцөлд (1990-2000)". МУИС-ийн НШУС, *Түүх эрдэм шинжилгээний бичиг*, № 262, 33, Улаанбаатар, 2006.
16. *XX зууны Монголчууд*. Зохиож эмхэтгэсэн И. Лхагвасүрэн, *Senri Ethnological Reports-42*, National Museum of Ethnology, Osaka, 2003.
17. Чулуун, Г. "Монголчуудын бэлчээр ашиглалтын түүхэн уламжлал, бэлчээрийн тухай хуулийн төсөлд холбогдох зарим асуудал". *Судалгааны эмхэтгэл-ХV*, Монгол Улсын Их Хурлын Тамгын газар, Судалгаа шинжилгээний хэлтэс, Улаанбаатар, 2013.